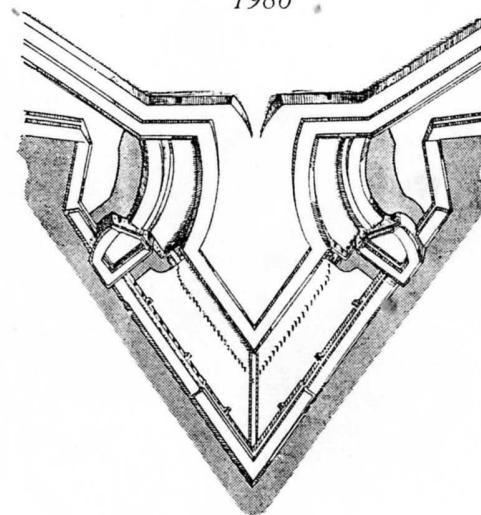

JAARBOEK 1986/87

*waarin opgenomen jaarverslag
1986*

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

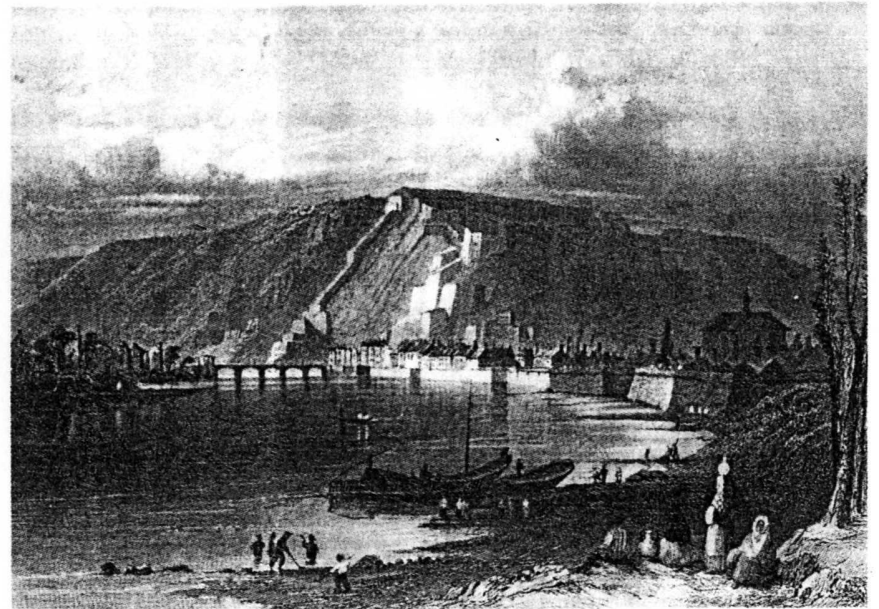
DE ROL VAN MENNO VAN COEHOORN TE NAMEN TUSSEN 1691 EN 1698

door Philippe Bragard* - Lic. Arch.; vrijwillig assistent
(UCL - Louvain-la-Neuve)

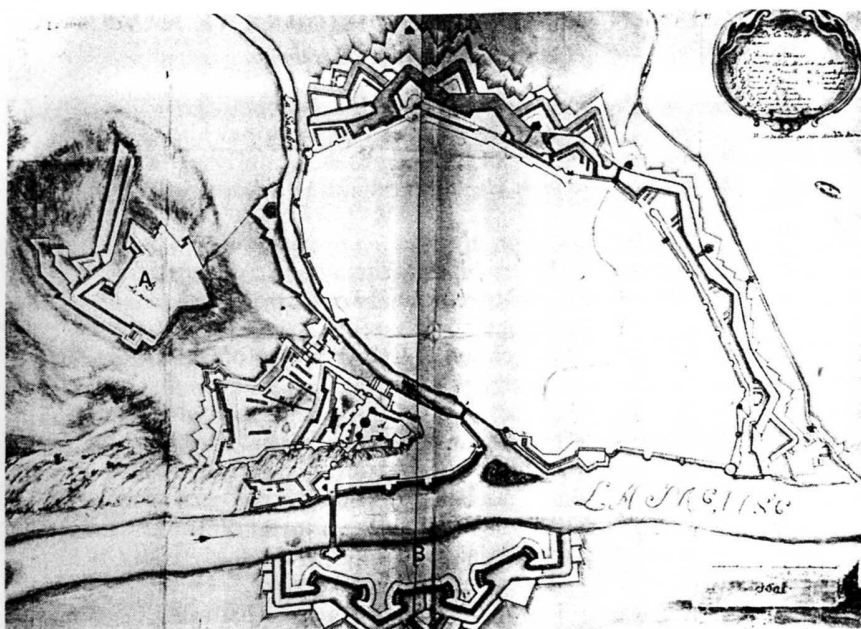
I. Inleiding

Het is niet de bedoeling in dit artikel een gedetailleerde uiteenzetting te geven over de vesting Namen in de XVIIe eeuw, maar om te trachten Menno van Coehoorn's verrichtingen met betrekking tot de fortificaties nader te bezien door inventarisatie van wat de Belgische en Franse archieven ons aan gegevens verschaffen.¹

Als geografische omlijsting: de stad Namen. Gelegen aan de samenvloeiing van de Sambre en de Maas, heeft de stad in de loop der tijden voor hen die de Zuidelijke Nederlanden in bezit hadden, in geo-strategisch en geo-politiek opzicht, als 'grendel' aan een kruispunt van landwegen en rivierverbindingen, een grote betekenis gekregen. In de loop van de XVIIe eeuw wordt dit fungeren als 'sleutel der Nederlanden', internationaal gezien, van grote draagwijdte.

Citadel naar een ter plaatse door W. H. Barlett vervaardigde tekening in 'Gezichten in Holland en België', Amsterdam, 1840.

1. Plan van de Stad Namen (zie ook vorige Jaarboek blz. 123). Projecten van 1690-1691.
A. Willem's fort (Fort Guillaume of 'Fort de la Mère de Dieu').
B. Brughoofd van Jambes.

Voordien hadden de Namense fortificaties op geen stukken na de betekenis van die van Antwerpen, Philippeville of Charlemont, voor wat betreft het in ontwikkeling 'bij-de-tijd-zijn'. De stedelijke verdedigingswerken bestonden immers uit ronde of halfronde bolwerken, die tussen 1465 en 1525 werden aangelegd, buiten de omwalling van de XIVe eeuw.² Eén enkel, van hoeken voorzien bastion, bestond reeds vóór de werken die in de jaren 1639 tot 1675 tot uitvoering kwamen. Het is in 1578 gebouwd van aarde met hout.³

Op de citadel wordt aan de westzijde, tussen 1542 en 1555, waarschijnlijk onder Donato di Boni en later onder Sebastiaan van Noyen** een klein gebastioneerd werk opgeworpen tot dekking van het middeleeuwse kasteel.⁴

De oorlog tussen Spanje en Frankrijk die in 1621 opnieuw uitbreekt, neemt sedert 1635 een andere wending, doordat Frankrijk een verbond met de Republiek der Verenigde Nederlanden sluit om de Spaanse Habsburgers uit de Zuidelijke Nederlanden te verjagen. De verwoestingen die in het 'Entre-Sambre-et-Meuse'-gebied door de Franse troepen worden aangericht, maken het noodzakelijk om aan de belangrijke verbindingswegen barrières, 'stopplaatsen' aan te leggen om ze tot staan te brengen. Namen is daarvan één. De in 1666 aangelegde vesting Charleroi sedertdien een andere.

Het moderniseren van de vestingwerken van Namen voltrekt zich in drie fasen. De eerste, van 1639 tot 1650, geeft het aanleggen van vijf bastions te zien, min of meer los van de middeleeuwse muur, welke in de bouwrekeningen als halvemanen worden aangeduid. Tezelfdertijd bouwt men aan de citadel een indrukwekkend hoornwerk met in de keel een halvemaan, dat later de naam Terra Nova krijgt.

Locale ingenieurs met name: Boulangier, Blom, Van Es, Janssens, Van Marcke, Crepu, enz.⁵ doen tien jaar later het voorstel tot verbetering van de verdedigingswerken, in feite door ze te voltooiën. In de stad worden negen bastions gebouwd.

Op Terra Nova dekt een derde bastion de noordflank terwijl de halvemaan in de keel wordt geslecht. Tot ongeveer 1680 tenslotte, vult men de linie van bastions aan met ravelijnen, halvemanen, lunetten en vooruitgeschoven redoutes. Te Jambes en op de heuvels die de stad in het noorden domineren, ontwerpt men gedetacheerde forten; deze zullen pas het licht zien na de belegeringen op het einde van de eeuw. Aldus is de situatie in Namen in 1690. Dan bouwt men een groot vooruitgeschoven fort op de onbeschermd hoge delen van het citadel-plateau.

II. Situatie

Het werk dat men 'Fort Guillaume' zal noemen wordt gebouwd op een plateau, een heuveltop van de uitloper die is gelegen tussen de Sambre en de Maas, welke top in de XVIIe eeuw 'terne desseus Saint Andrien' of 'Andrieu' wordt genoemd, ook wel genoemd 'Montagne du Diable'⁶ (zie afb. blz. 31).

De versterkingen op de 'Montagne du Diable'

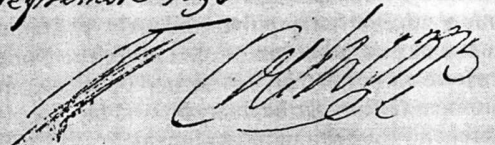
Het is algemeen bekend dat een der zwakke punten van de uitloper het ravijn la Foliette is, waarlangs een aanvalleur gedekt de top van het plateau kan bereiken zonder van Terra Nova uit te worden gezien. Deze zwakte was reeds opgemerkt sedert de tweede fase van werkzaamheden aan de Namense fortificaties tussen 1655 en 1675; een handgetekend, gekleurd plan op perkament, toont in 1672 een redoute 'in ontwerp' op de plaats die later door 'Fort William' of 'Fort Guillaume' zal worden ingenomen.⁷

Coehoorn als ingenieur te Namen

In de loop van het jaar 1690 verschijnt Menno van Coehoorn in Namen als kolonel aan het hoofd van zijn infanterieregiment. Zijn verhandelingen over vestingbouw zijn dan al gepubliceerd. Als de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën dan ook besluiten om het ravijn La Foliette te beveiligen en daarmee de hele vesting, doen zij een beroep op deze competente vakman, die zich op dat moment ter plaatse bevindt, hoewel hij niet altijd wordt vermeld en bijgevolg gerekend tot het aantal der ingenieurs in functie.⁸ De uitvoering zal geschieden op kosten van de Verenigde Provinciën, maar de Spaanse schatkist zal de fondsen voorschieten.⁹

Le Siebigne Colonel ~~de la~~
 au Service des Seigneurs Etats —
 general des Paquis Vins —
 Certifie a vous qu'il appartiendra
 qu'la maison Jardin es heritages
 que Pierre francin Duffein mi
 garonneur, possede sur le terrain —
 de Monsieur de Andrien hon la porte
 de Bordeaux, sous entiere?
 compris dans l'ouvrage ou —
 fortresse qui se btit maintenant?
 sur les terrain nomme communement
 La Montaigne du Diabe, es quains?
 il est tres juste es raisonnables —
 qu' pour son desinteressement on —
 luy rende ou assigne quelq autres
 heritages aux environs de la —
 a proportion des siens, par ou la
 maison se publieg ne recouvre
 aucun prejudice, seu qu'on nen a
 jamais tire aucun profit, fait le
 5. Septembre 1690

ARCHIVES DE L'ETAT
 A NIMES.

Autografisch certificaat getekend door Menno van Coehoorn 1691. (AEN, CP, 174)

De bouw van het 'Nieuwe fort'

De naam welke meestal aan het door Van Coehoorn gebouwde werk wordt gegeven is 'Fort Guillaume' of 'Fort d'Orange' omdat het op voorstel en op order van Willem III, Prins van Oranje, stadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden en koning van Engeland is gebouwd. Deze naam heeft het niet altijd gehad. Immers, de Spaanse eigentijdse documenten spreken over 'obra nueva' (het nieuwe werk) of 'fuerte de la Madre de Dios' (fort van de Moeder Gods).¹⁰ Coehoorn zelf noemt het 'nouvelle fortresse'.¹¹ Een andere naam welke in de archieven voorkomt is 'grand fort'.¹² Daardoor ontstaat, in 1691, verwarring in de aanduiding van de verschillende samenstellende delen van 'het kasteel' of 'de kastelen' van Namen: er zijn twee 'grand fort' of 'nouveau chateau' ('grote forten' of 'nieuwe kastelen') nl. het in uitvoering zijnde onder de directie van Van Coehoorn en dat wat in de jaren 1633 tot 1647 door de Spanjaarden is gebouwd; dit laatste beter bekend onder de naam 'Terra Nova'.¹³ In de documenten van 1691 en 1692 begint men onderscheid te maken tussen 'Terra Nova' en 'Nieuw fort'.

Pas na de belegering van 1692 zullen de benamingen 'Terra Nova' of 'Terre Neuve', en 'Fort Guillaume', 'Fort d'Orange', 'Nieuw fort' en zelfs 'Fort Coehoorn' in zwang zijn.

De eigenlijke bouw is in de maand juli 1691 begonnen. Eind december was deze goed gevorderd, 'ya perficcionada', zoals een brief van Castanaga, gouverneur generaal der Nederlanden aan Philips IV ons leert.¹⁴

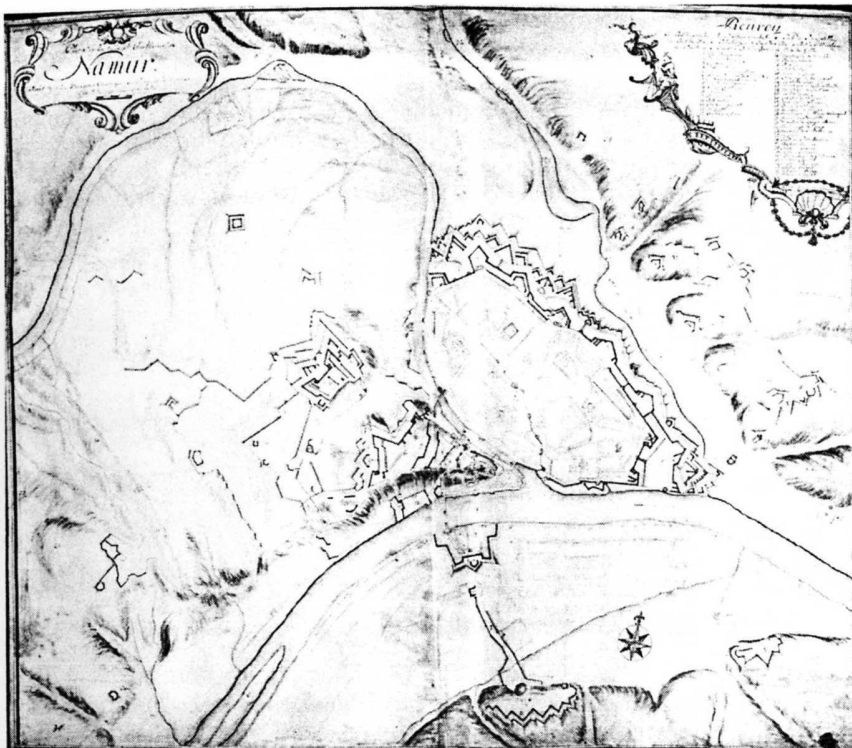
Een historisch gedenkwaardig beleg in mei 1692 maakt een abrupt einde aan de werkzaamheden. Het grote werk is voltooid, maar nog geen enkele interne voorziening is gerealiseerd. Het fort heeft het aanzien van een hoornwerk dat aan de hoogteverschillen van het terrein is aangepast, met halfbastions voorzien van orillons. Het wordt beschermd door een bedekte contrescarpweg. Zijn oppervlakte komt overeen met die van Terra Nova.¹⁵

Tot dusverre zijn onze onderzoekingen voor wat de bouwkosten van de werken betreft nog niet afgesloten. Men kent slechts de bedragen welke aan bepaalde ambachtslieden verschuldigd waren dank zij gerechtelijke processtukken.

Door het vertrek van de Spanjaarden en Hollanders, na juni 1692, is namelijk het werkloon onbetaald gebleven, waarover de werklui zich bij de metse-laarspatroons of aannemers hebben beklaagd. De processen beginnen in 1693 om bedragen van soms 1 gulden tot 75 gulden. Wij merken hierbij op dat behalve werklieden uit Namen ook de soldaten van het garnizoen de handen uit de mouwen staken.¹⁶ Behalve met de materiaalkosten en het arbeidsloon moest ook rekening worden gehouden met de schadeloosstelling van particulieren wegens onteigening van hun bezittingen. Dit heeft een der twee documenten, die Van Coehoorn's handtekening dragen, documenten van de staatsarchieven te Namen, ons overgeleverd.¹⁷

Andere plannen

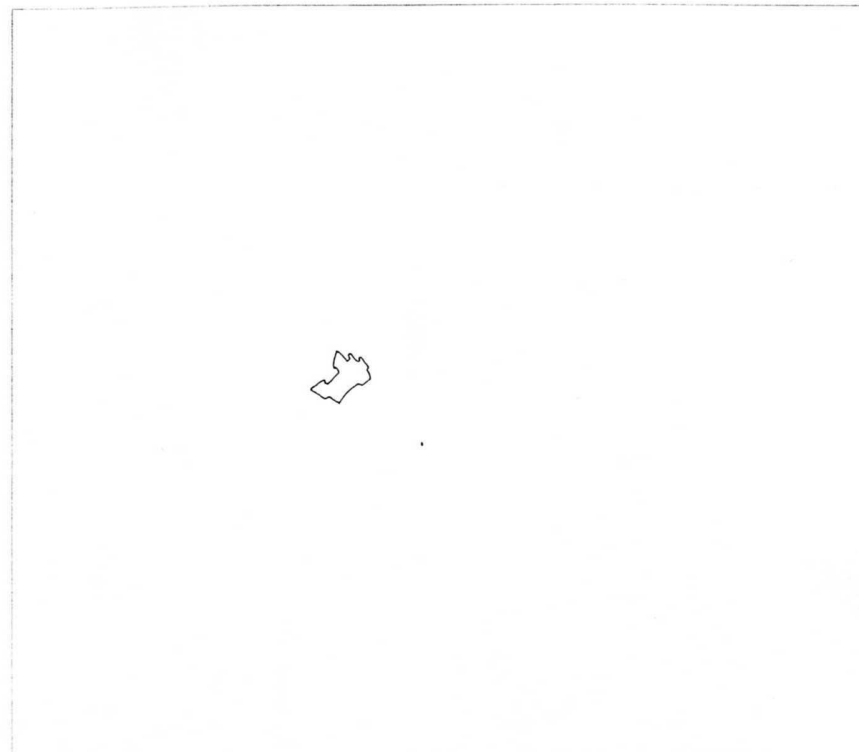
Het plan dat in december 1691 met de brief van Castanaga naar de Spaanse koning werd gezonden betreft een gebastioneerd bruggehoofd te Jambes, welke

Plan van de Stad Namen en het Kasteel met alle nieuwe werken sedert de herovering in 1698. (Soc. Arch. de Namur, Cartes et plans, no 40)

brief een dode letter zal blijven vanwege de buitensporig hoge kosten: 'de tanta costa que no se podra hacer por falta de medios'. De grote bastions met geprononceerde orillons zijn karakteristiek voor het Nieuwnederlandse stelsel, terwijl al sedert enige tijd, de Fransen o.a., de voorkeur geven aan de rechte flanken.¹⁸

III. Ik ga niet uitweiden over het beleg van 1692.¹⁹ Het wordt van Franse zijde geleid door Vauban, 'directeur der approches' (te vergelijken met directeur der fortificatie), terwijl zich onder de commandanten in de belegerde stad Van Coehoorn bevindt, die met zijn regiment aan de verdediging van het nieuwe werk deelneemt. Gewond en vooral machteloos tengevolge van de weigering van de Hollands-Brandenburgse troepen om te vechten, is hij gedwongen de overgave van het fort te aanvaarden.²⁰ De officiële geschiedschrijving stelt dat de ontmoeting tussen Vauban en Van Coehoorn zeer hoffelijk was; beiden loofden zij het beleid van de ander. In werkelijkheid erkende, noch begreep

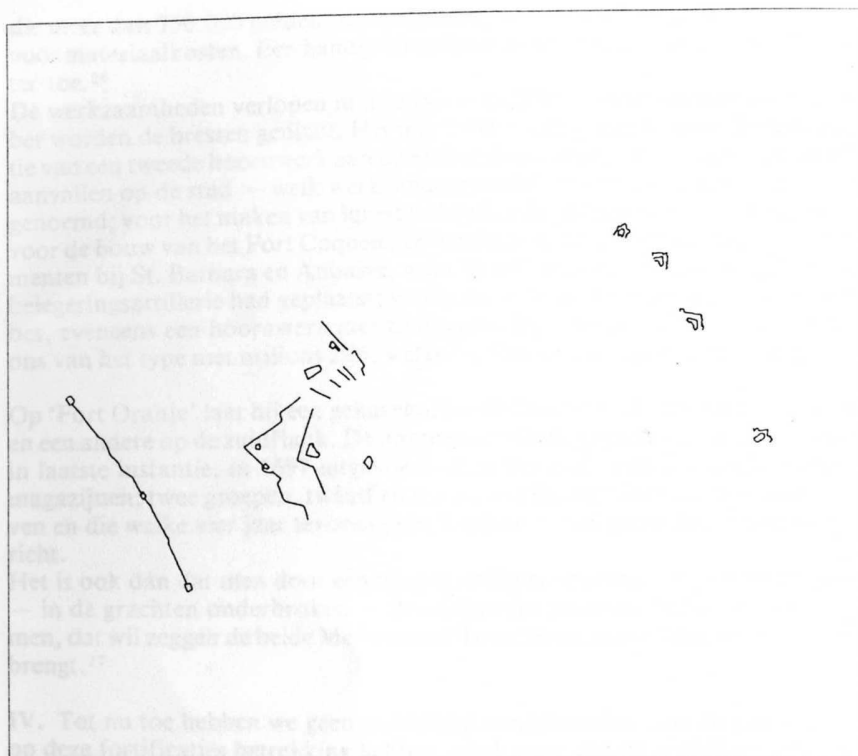

II. Werken tussen 1691 en 1692: Willem's fort.

Van Coehoorn de aanvalsmethode van Vauban met parallel-naderingsloopgraven, die hij als onzinnig beschouwde. En Vauban geeft in een in 1703 geschreven brief²¹ blijk van een slechte dunk van de kwaliteiten van de werken die tussen 1695 en 1698 volgens Van Coehoorn's instructies zijn aangelegd en van diens betekenis als ingenieur, terwijl hij ook Coehoorn's barbaarse wijze van belegering van de stad in 1695 had uitgemaakt voor al wat lelijk is. De 'kleine' en de 'grote' historiografie spreken elkaar soms tegen...

Gedurende drie jaar is de stad dan in handen van de Fransen. Vauban maakt plannen voor een geweldige versterkte legerplaats, want volgens hem ontbreekt het aan alles wat nodig is om een beleg doeltreffend te weerstaan. Vauban's plannen worden niet tot het einde toe uitgevoerd maar dragen wel bij tot een uitbreiding van de citadel tot aan de oude muren 'Vieux Murs' waardoor die alsdan een oppervlakte van 80 hectaren beslaat.

In 1695, kort voor het beleg, schat Vauban het totaal der kosten voor de nodige

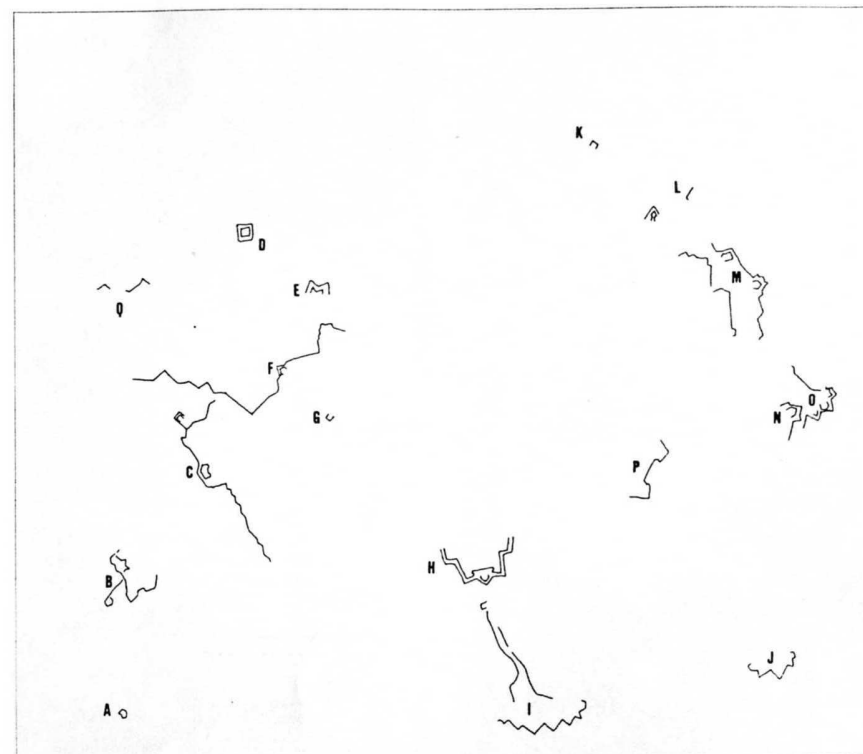

III. Werken van Vauban tussen 1692 en 1695.

werken op twee miljoen ponden. Maar wéér worden de werken door een belegering onderbroken!²²

De geallieerden, Engelsen, Spanjaarden, Hollanders en Duitsers slaan nu het beleg voor Namen. Op 4 augustus 1695 wordt de stad ingenomen, na vierentwintig dagen van bloedige gevechten. Voor de aanval op de Citadel vertrouwt Willem III het commando voor de operaties toe aan Van Coehoorn, die hij tot luitenant-generaal bevordert.²³ In de documenten betrekking hebbende op de werken die na het beleg worden aangepakt, wordt hij trouwens óók aldus gekwalificeerd.²⁴

Tot dan toe had Van Coehoorn tijdens de belegering zich slechts bezig gehouden met enkele aanvallen, waaronder die op de 'Vieux Murs'. Voor die op de Citadel en op het stadsgedeelte, gelegen tussen de beide rivieren, verlangt de ingenieur meer artillerie. Het zware bombardement duurt tot 30 augustus, de

IV. Werken tussen 1695 en 1698.

A. Redoute 'Bellevier', 1697.	J. Retranchement van Anhaive.
B. 'Gansefoort' of 'Gansevoet', 1697.	K. Redoute, 1696.
C. 'Fort Camus'.	L. 'Le coffre', 1696.
D. Redoute.	M. 'Bastion avancé', 1696.
E. Redoute 'des Briqueteries'.	N. 'Fort Coquelet', 1695.
F. Gekazematteerd bastion, 1696.	O. 'Bastion renversé', 1696.
G. Gekazematteerde lunette, 1696.	P. 'Ouvrage de Coehoorn', 1696.
H. Bruggehoofd van Jambes, 1696.	Q. 'Redoute des Balances', 1696.
I. Retranchement van St. Barbara, 1696.	

dag waarop een gelijktijdige aanval op alle versterkte punten wordt uitgevoerd. Op 1 september 1695 capituleert Boufflers, die een tweede aanval ducht. Na de val van Namen, naar aanleiding waarvan in alle kerken van Frankrijk de doods klok werd geluid, is het de taak van Van Coehoorn in zijn hoedanigheid van Ingenieur Generaal der Fortificaties de verdedigingswerken te herstellen en te verbeteren. Daar is hij drie jaar mee bezig. Een register van de Rekenkamer²⁵ vermeldt bijzonderheden over de werken,

die meer dan 750.000 gulden hebben gekost, waarvan alleen al 500.000 gulden voor materiaalkosten. Een handgetekende kaart licht de gegevens van het register toe.²⁶

De werkzaamheden verlopen in drie fasen: in 1695, van september tot december worden de bressen gedicht. Het jaar 1696 wordt gebruikt voor de constructie van een tweede hoornwerk aan de St. Nicolaaspoort – een zwak punt in alle aanvallen op de stad – welk werk volgens traditie 'ouvrage de Cohorn' wordt genoemd; voor het maken van lunettes die voor de gedetacheerde forten liggen; voor de bouw van het Fort Coquelet en van de niet met steen beklede retranchementen bij St. Barbara en Anhaive, waar Van Coehoorn een groot deel van de belegeringsartillerie had geplaatst; verder voor de aanleg van het werk te Jambes, eveneens een hoornwerk met zijvleugels. Opgemerkt zij dat de halfbastions van het type met orillons zijn, welke bij Van Coehoorn zeer in zwang zijn.

Op 'Fort Oranje' laat hij een gekazematteerde lunette maken vóór het ravelijn en een andere op de zuidflank. De interne voorzieningen van de Citadel worden in laatste instantie, in 1697 uitgevoerd: deze bestaan vooral in ondergrondse magazijnen; twee groepen, twaalf en negen, worden op 'Fort Oranje' uitgegraven en die welke vier jaar tevoren door Vauban waren gemaakt, worden ingericht.

Het is ook dán dat men door een bijna doorlopende ondergrondse verbinding – in de grachten onderbroken – de werken die tesamen de kernvesting vormen, dat wil zeggen de beide Médiannes en Terra Nova, met elkaar in verbinding brengt.²⁷

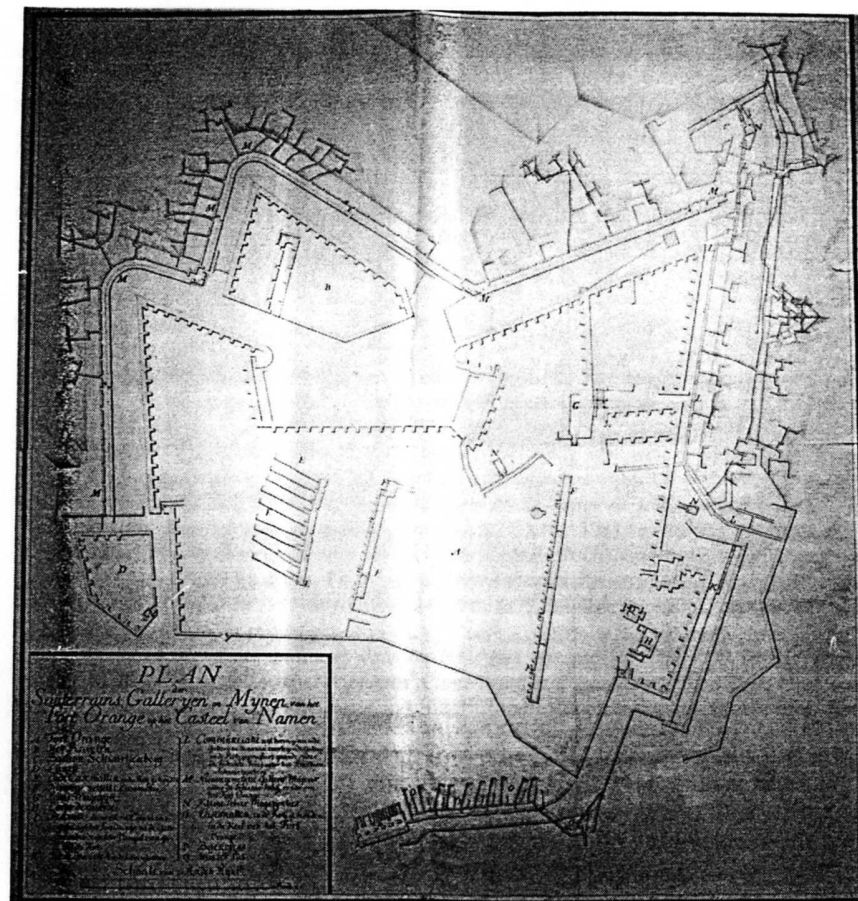
IV. Tot nu toe hebben we geen archiefstukken gevonden over de plannen die op deze fortificaties betrekking hebben, noch voor wat de geldelijke beloning voor Van Coehoorn in deze jaren betreft.

Het register te Brussel vermeldt hem als 'Monsieur le Lieutenant-Général Cohorn'. Een zijner adjunct-ingenieurs is Quier of Querter. Indien nodig vervangt de brigadier-generaal Schwerin Van Coehoorn. Daar de Zuidelijke Nederlanden afhankelijk zijn van de Spaanse Kroon, is de controleur die met toezicht op de fortificaties is belast een Spanjaard, Ferdinand François Robiano, die men 8 pond en 8 stuivers per dag aan loon uitbetaalde, gedurende 2 jaar en 21 dagen, tesamen 6329 ponden en 8 stuivers.

De kwartiermeester-generaal van de fortificaties is Verboom, een in de Spaanse Nederlanden gerenommeerde ingenieur die, zoals de ironie van het lot het wil, in 1703 nog altijd voor de Spaanse Kroon werkt, doch onder de bevelen van Vauban.²⁸ De installatie van Philips V van Anjou op de Spaanse troon zal namelijk leiden tot een 'ommekeer der bondgenootschappen' en de Frans-Spaanse mogendheden tegenover de Engels-Nederlandse plaatsen.

In de tegenwoordige tijd zijn er nog slechts weinig restanten van al deze fortificaties te vinden. De stadsontwikkeling heeft haar rechten weer doen gelden en de oude militaire bouwsels weggevaagd.

In de XVIIIe eeuw verlaat men een deel van de verafgelegen verdedigingswer-

'Plan der souterrains, galleryen en mynen van het Fort Orange op het casteel van Namen' (1756). (AEN, cartes et plans, 431)

ken: een Frans rapport d.d. 1744, over de fortificaties en over het garnizoen – dat sedert 1715 'Staats' was krachtens het Barrièretractaat – vermeldt dat 'Vieux Murs' en de belangrijkste bedekte wegen defect of verwaarloosd zijn.²⁹ Sedert ongeveer 1730 zijn de lunetten van de gedetacheerde forten en de retranchementen van Sint Barbara en Anhaive geslecht. Al in het begin van de XIXe eeuw, sinds men is begonnen met de reconstructie van de Citadel en de wallen, bestaat het oude 'Fort Oranje' niet meer. Op die plaats verrijzen een lunette en een artillerietoren.

Maar gedurende de tweede opgravingscampagne van de Groep Archeologie van het C.A.C. (Comité Animation Citadelle) werd toevallig een deel van het

Resten van de noordflank van Willem's Fort – Fort Oranje ontdekt in augustus 1983. (foto C.A.C.)

mijnengalerijenstelsel, dat de noordflank beschermde, blootgelegd en heropend. Met een lengte van 185 meter voor de hoofdverbindinggang strekken de galerijen zich naar links en naar rechts uit met T-vormige vertakkingen, die direct in de rots zijn uitgehouwen.

Zij zijn aangelegd in 1749-50 na de belegering van 1746, door het leger van Lodewijk XV. Een deel van de twee meter dikke muur van een bedding van dezelfde flank kon eveneens worden gerestaureerd. Enige jaren geleden werden door Van Coehoorn aangelegde magazijnen gelokaliseerd onder het amusementspark Koningin Fabiola en in het ravijn La Foliette.

Wij beëindigen hier onze uiteenzetting want de ontwikkeling van de Citadel sinds 1700 is een ander verhaal.

Om te besluiten willen wij nog enige interessante punten onderstrepen.

Namen zag zich aan het einde van de XVIIe eeuw geplaatst tegenover twee statenblokken, twee legermachten, twee koningen, twee persoonlijkheden, ook twee versterkingsstelsels en twee aanvalsmethoden. De belegeringsmethode van Vauban legt nadruk op het uitvoeren van grondwerken. Die van Van Coehoorn op het massale gebruik van artillerie. De Duitse aanval op de Versterkte Postitie Namen in augustus 1914 voltrekt zich ook door een intensief bombardement.

En voorts, Coehoorn heeft het aantal kleine werken vermenigvuldigd terwijl Vauban zich heeft gewijd aan de kernvesting.

Elk heeft er zijn aandeel in gehad; merken wij evenwel nog op dat Van Coehoorn het grootste deel van zijn plannen voor Namen tot uitvoering heeft zien brengen, zij het dat twintig jaar later de geweldige omvang werd teruggebracht tot een meer bescheiden realiteit.

* Geautoriseerde vertaling H. A. Treu.

** Zie voor Sebastiaan van Noyen het artikel van drs. Van den Heuvel, blz. 9 e.v.

NOTEN

- ¹ We zijn bezig met de voorbereiding van een doctoraat-thesis over de vestingbouwkundige ontwikkeling van de citadel van Namen (XVde tot XIXde eeuw) onder de directie van Prof. L. F. Genicot (ULC).
- ² Zie J. Borgnet, *Promenades dans Namur*, Namur, 1851-1859. Hij heeft de militaire geschiedenis en de vestingbouw van Namen uit de lokale archieven bestudeerd.
- ³ F. Jacquet-Ladrier, *La reconstruction de la porte de Bruxelles en 1660-1661. Un épisode de l'histoire des fortifications namuroises*, in ASAN, LXIII, 1983, p. 78-95; Ph. Bragard en A. Matthys, *Fouille de sauvetage des vestiges de la porte de Bruxelles à Namur*, in *Archaeologia Belgica*, Brussel, 1987 (in druk); Ph. Bragard, *Interprétation des vestiges découverts aux casernes Léopold à Namur en 1982*, in *Activités 84-85 du SOS Fouilles*, Bruxelles, 1986, p. 161-170.
- ⁴ Zie noot 1.
- ⁵ J. Muller, *Les ingénieurs militaires dans les Pays-Bas espagnols (1500-1715)*, in RIHM, 20, 1959, p. 467-478; A. Claessens, *A propos d'ingénieurs et d'établissements d'instruction dans les Pays-Bas espagnols au XVIIè siècle*, in *L'Intermédiaire des généalogistes*, LXXXVIII, 1960, p. 186-190.
- ⁶ Plaatsnaam in Coehoorn's certificaat. AEN, CP, 174, brieven van Procureur Général, 30 aug. 1691.
- ⁷ AGR, Cartes et plans manuscrits, 31.
- ⁸ AEN, CP, 174. Zie hierboven noot 6. Het woord 'ingénieur' werd uitgewist. H. Wauwermans, *Le marquis de Verboom, ingénieur militaire flamand au service d'Espagne*, in AAAB, XLVII, 1891, p. 280.
- ⁹ Borgnet, *op. cit.*, p. 436-437. AEN, CP, E 8032 (1693): de Spaanse intendant geeft geld voor het werkloos.
- ¹⁰ AES, Estado, 3886; plan van 1691, AES, Mapas, planos y dibujos, XI, 85.
- ¹¹ AEN, CP, 174. Zie hierboven noot 6.
- ¹² C. G. Roland, *Chronique namuroise*, in ASAN, XXIX, 1910, p. 123.
- ¹³ Zie b.v. rekeningen-registers van de Namense domeinen van 1633 tot 1692, AGR, CC, 3390-3451.
- ¹⁴ AES, Estado, 3886.
- ¹⁵ Ph. Bragard en C. Lemoine-Isabeau, in *catalogus Cartographie belge dans les collections espagnoles (XVIè-XVIIIè siècles)*, Brussel, 1985, p. 92-93. ID., *Plan van Namen*, in Stichting Menno van Coehoorn Jaarboek 1985/86, p. 123-124.
- ¹⁶ AEN, CP, E 8022 en 8032.
- ¹⁷ AEN, CP, 174.
- ¹⁸ P. Rocolle, *2000 ans de fortifications françaises*, Paris, 1973, dl. I, p. 207 en 223.
- ¹⁹ Zie P. Delvaux, *Le siège de Namur en 1692*, onuitgegeven lic. thesis, Leuven, 1945, aan te vullen met het relaas van Vauban (SHAT, BG, in folio 19).

- ²⁰ P. Delvaux, *Les responsabilités des Provinces-Unies dans la capitulation de Namur en 1692*, in *Mélanges d'Histoire et d'Archéologie namuroises offerts à Ferdinand Courtoy*, Namur, 1953, p. 777-783.
- ²¹ SHAT, AG, art. 14, Namur, I.
- ²² SHAT, AG, art. 14, Namur, I, en BG, in folio 19.
- ²³ Wauwermans, *op. cit.*, p. 289.
- ²⁴ Zie hierboven.
- ²⁵ AGR, CC, 27263.
- ²⁶ Bibliothèque de la Société Archéologique de Namur, cartes et plans n° 40. Bibliothèque Royale, Bruxelles, cartes et plans, IV 7623.
- ²⁷ De onderaardse gang van Mediane werd door de Historische en Archeologische groep van de C.A.C. bestudeerd: Ph. Bragard en C. Kahn, *Sondage archéologique dans les souterrains de la citadelle de Namur*, in *Les Amis de la Citadelle*, 34, 1986, p. 16.
- ²⁸ Hij heeft een project voor de Namense vestingen geschreven, dat door Vauban werd goedgekeurd (SHAT, AG, art. 14, Namur, I).
- ²⁹ SHAT, AG, art. 14, Namur, I.

Afkortingen

AAAB	Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique.
AEN	Archives de l'Etat à Namur.
AES	Archives d'Espagne, Simancas.
AG	Archives du Génie, Vincennes.
AGR	Archives Générales du Royaume, Bruxelles.
ASAN	Annales de la Société Archéologique de Namur.
BG	Bibliothèque du Génie, Vincennes.
CC	Chambre des comptes.
CP	Conseil Provincial de Namur.
CP, E	Idem, enquêtes judiciaires.
RIHM	Revue Internationale d'Histoire Militaire.
SHAT	Service Historique de l'Armée de Terre, Vincennes.

Verantwoording

Fig. I volgens het plan van Namen van 1691, Simancas, Mapas, planos y dibujos, XI, 85.
Fig. II tot IV, volgens het plan van Namen van 1698, Bibliothèque de la Société Archéologique de Namur, cartes et plans, n° 40.